

ВНЕСОК І.М. СЕЧЕНОВА У РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (Одеський період)

Аналіз літератури з історії психології [3, 4, 6 і ін.] показав, що для всебічного опису діяльності І.М. Сеченова і його внеску у розвиток психологічної науки важливі всі періоди життя і творчості вченого.

Подібну роботу проводили Д.Г. Елькін (1955), Ф.Н. Серков (1980), К.В. Осташков (2002) та ін. Проте, як показує проведене нами дослідження, деякі події вимагають уточнення і додаткового розкриття. Особливо це стосується фактів, пов'язаних із внеском І.М. Сеченова у розвиток психологічної науки в Одесі.

Відомо, що з серпня 1871 р. по березень 1876 р. І.М. Сеченов жив і працював в Одесі. За п'ять років, він опублікував ряд новаторських робіт з психології: «Кому і як розробляти психологію», «Психологічні етюди» тощо. Це одні з найфундаментальніших і оригінальніших психологічних робіт І.М. Сеченова. Автор вів боротьбу за створення матеріалістичної психології, що спирається на фундамент фізіології центральної нервової системи. При цьому він використовував власні експериментальні дані і висновки, зроблені ним раніше при вивченні фізіології нервової системи.

Під час перебування в Одесі, І.М. Сеченов брав активну участь у роботі Новоросійської спілки природодослідників, яка була організована в 1870 р. при Новоросійському університеті і стала однією з найактивніших наукових спілок у Росії та Україні. Вона складалася з таких видатних учених, як Л.С. Ценковській, І.І. Мечников, Б.Ф. Веріго, Н.А. Умов, О.О. Ковалевський та ін. Спілка розгорнула велику наукову і суспільну роботу, мала свій друкарський орган — «Записки Новоросійської спілки природодослідників». З 1873 р. і під час з'їзду з Одеси І.М. Сеченов був віце-президентом цієї спілки [3: 140].

В Одесі Іван Михайлович вів активну суспільно-просвітницьку діяльність, прочитав для населення велику кількість науково-популярних лекцій. Вже через декілька місяців після приїзду до Одеси він звернувся до ректора університету із заявою, в якій просить дозволу на прочитання дванадцяти публічних лекцій в актовому залі університету [Ф45 Оп7 Ед. хр. 39 (1872) Л.2-6]. З доданою до заяви програмою видно, що лекції були з фізіології органів почуття. Вже у весняному семестрі 1873 року він подав прохання про дозвіл прочитання двох лекцій «Про значення органів почуття в житті тварини» [Ф45 Оп7 Ед. хр. 12 (1873) л.10-12]. Осінній семестр цього ж року ознаменувався прочитанням лекцій «Про доцільність пристрою людського тіла» (на користь голодуючих) [Ф45 Оп7 Ед. хр. 12 (1873) л.24-25]. З подібними проханнями І.М. Сеченов потім звертався до ректора майже щорічно. Ці лекції привернули до себе велику увагу громадськості міста. Слід зазначити, що публічні лекції з фізіології і психології займали істотне місце в науковій діяльності І.М. Сеченова, який завжди прагнув передати свої знання народу. Повні авторські тексти багатьох лекцій взагалі не збереглися.

Діяльність Івана Михайловича в Новоросійському університеті була високо оцінена Радою цього університету 6 травня 1876 р. Рада вибрала І.М. Сеченова почесним членом університету «до уваги до його чудової і плідної діяльності».

Як показують наші дослідження, в Новоросійському університеті основними напрямками діяльності І.М. Сеченова в цей період були: дослідження газів у крові, фізіологія нервової системи, психофізіологія і методологія психології.

Найважливішим, на наш погляд, напрямом діяльності І.М. Сеченова є робота, пов'язана з питаннями методології психології, а також питання уточнення перспектив розвитку психологічної науки, оскільки в цей період активно велася дискусія про затвердження психології як самостійної науки.

Узагальнення наукової спадщини І.М. Сеченова дозволило виділити декілька важливих положень щодо розвитку і затвердження психологічної науки. Зокрема це: 1) обґрунтування психології як позитивної (об'єктивної) науки; 2) уточнення суті психічних процесів; 3) формулювання задач наукової психології; 4) необхідність історичного підходу до вивчення психічних явищ; 5) розгляд психічного акту як процесу; 6) уточнення вчення про гальмування;

Розглянемо більш детально кожне положення. В межах першої позиції слід зазначити, що І.М. Сеченов багато разів порушував питання про відношення між фізіологією та психологією. Так, в статті «Кому і як розробляти психологію» він писав про передачу «аналітичної розробки психічних явищ на фізіологічні основи». З цих формулювань напрошуються висновки, що І.М. Сеченов заперечує психологію як науку, а всю суму психічних явищ відносить до компетенції фізіології. Проте, на наш погляд, такі висновки не є правомірними. Пізніше сам І.М. Сеченов спростував ці думки таким чином «...Наш принцип вимагає, щоби психологія, подібно до її рідної сестри фізіології, відповідала тільки на питання, як відбувається той або той психічний рух, що виявляється відчуттям, уявленням...» [2: 205]. Автор визнавав психологію за наукову дисципліну за умови підведення під неї міцного фізіологічного фундаменту і відмови від «відособлення психічного».

У тій же статті «Кому і як розробляти психологію» І.М. Сеченов робить акцент на двох основних моментах: «що слід було б вивчати як психологічну реальність», і «що можна вивчати як таку». Ці моменти дають чітке уявлення про його позицію в питаннях побудови психології як позитивної науки. Іван Михайлович був переконаний у тому, що психічна реальність не тільки підлягає вивченню, але й піддається науковому дослідженню. Цю думку автора необхідно весь час мати на увазі, щоб не приписати невластиву йому тенденцію заперечувати за психологією право на наукову дисципліну.

Щодо другого положення І.М. Сеченов визнав можливим не обмежуватися аналізом зовнішньої сторони психічної діяльності, і торкатися суті психічних процесів, конкретизації рефлексивної природи психічного. Це одне з найважливіших досягнень І.М. Сеченова належить до числа тих особливо значних відкриттів, які виходять далеко за межі однієї науки, набуваючи загального, світоглядного значення [1: 11].

Що стосується третьої позиції, то конкретизація задач психології виступила певною стратегічною основою організації досліджень в області психології. Сформульовані Іваном Михайловичем Сеченовим три задачі: «1) психологія повинна вивчати історію розвитку відчуттів, уявлень, думки, почуттів тощо; 2) потім вивчати способи поєднання всіх цих видів і родів психічних діяльностей одна з одною, зі всіма наслідками такого поєднання; 3) вивчати умови відтворення психічних діяльностей» [2; 208], які й до цього дня зберігають повною мірою своє значення.

В рамках четвертої позиції, особливої уваги заслуговує той факт, що саме в одеський період І.М.

Сеченов уперше виразив необхідність історичного підходу до вивчення психічних явищ і своїми подальшими роботами продемонстрував плідність сформульованого ним принципу.

На основі п'ятого положення, І.М. Сеченовим з граничною чіткістю виражена одна з центральних ідей усіх психологічних і філософських праць: «...Думка про психічний акт, як процес, рух, що має певний початок, перебіг і кінець, повинна бути затверджена як основна» [2;204]. Психічний акт, на думку І.М. Сеченова, може і повинен вивчатися як процес. Автор вважає це початковою аксіомою. Він реально показав, що багато істотних форм психічної діяльності піддаються аналізу з погляду цього критерію. Саме в цьому він вбачав задачу психології майбутнього. Будь-який психічний акт, за І.М. Сеченовим, стає предметом наукової психології лише тоді, коли дослідник підходить до нього як процесу, тобто вивчає його початок, перебіг і кінець. Абсолютно такої ж точки зору автор дотримується по відношенню до найскладніших психічних актів – до актів мислення.

В рамках шостої позиції, відбувається уточнення вчення про гальмування, яке займає одне з центральних місць в поглядах І.М. Сеченова в період його роботи в Одесі. Іван Михайлович розумів гальмування як процес, закономірно пов'язаний зі «збудженням снарядів», що відчужають, і довів це у своїх ранніх роботах. У своїй статті «Кому і як розробляти психологію», на яку ми вже посилалися, автор відзначає «...Легко зрозуміти насправді, що без існування гальм у тілі і без можливості прийти цим гальмам у діяльність шляхом збудження снарядів (єдиних можливих регуляторів руху!), що відчужають, було б абсолютно неможливе виконання плану тієї «саморухомотості», якою володіють у такому високому ступені тварини. Гальма ці, як показує фізіологія, існують, і вони-то приходять у діяльність в тих випадках, коли рефлекс, або нижча форма діяльності органу почуття, залишається як би без третього члена. Управління цими снарядами свідомість приписує, як відомо, волі» [2;189]. У своїх «Автобіографічних записках» І.М. Сеченов відзначив, яку велику роль зіграли його заняття психологією та інтерес до проблеми волі у відкритті ним центрального гальмування. З другого боку, не відкривши центрального гальмування, автор не міг би розуміти психічні процеси як рефлекси, позбавлені видимого ефекторного, рухово-

го кінця [1: 11]. Таким чином, можна стверджувати, що все зроблене у вітчизняній фізіології з питання про гальмування базується на вченні І.М. Сеченова.

Таким чином, за неповні п'ять років перебування в Одесі І.М. Сеченов виконав декілька найважливіших праць з фізіології нервової системи, вирішив ряд питань фізіології, створив справжні шедеври в галузі нової для того часу науки — психофізіології та методології психології.

Особливе значення мала діяльність І.М. Сеченова для розвитку психології в Новоросійському університеті. Створена ним фізіологічна лабораторія стала важливим центром психофізіологічних досліджень, а в подальші роки сприяла зародженню психологічної лабораторії. Передові матеріалістичні ідеї, що розвивалися великим ученим у лекціях для студентів, в наукових доповідях, виступах і друкарських наукових роботах, зробили великий вплив на світогляд ряду викладачів і дослідників Новоросійського університету. Творча діяльність І.М. Сеченова сприяла проникненню прогресивних матеріалістичних ідей у різні області природознавства.

Впродовж багатьох років фізіологічною лабораторією, а потім кафедрою фізіології Новоросійського університету керували найближчі учні І.М. Сеченова: спочатку — П.О. Спіро, потім — Б.Ф. Веріго, завдяки чому в університеті надовго збереглися не тільки сеченовська наукова тематика (фізіологія нервової системи, питання психофізіології і методології психології), але і його наукові традиції.

Творча діяльність І.М. Сеченова в Україні продовжувалася всього декілька років. Проте, його вплив на розвиток науки, зокрема психології, виходить далеко за межі цього часу. Будучи ініціатором зародження матеріалістичної психології, він заклавав її могутній фундамент у період життя на Україні.

Таким чином, підводячи результати досліджень можна відзначити, що внесок І.М. Сеченова у розвиток психологічної науки (Одеський період) полягав:

- по-перше, в обґрунтуванні психології як самостійної науки, фундаментом якої була психофізіологія;
- по-друге, у постановці задач перед психологічною наукою на рівні процесів, зв'язків, взаємостосунків;
- по-третє, в обґрунтуванні матеріалістичного підходу до розуміння функціонування психіки;
- по-четверте, у виділенні рефлексорного принципу як механізму психічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сеченов И.М. и материалистическая психология. Сб.ст. /Под ред С.Л. Рубинштейна. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957.
2. Сеченов И.М. Избранные произведения/Под ред. Х.С. Коштоянца. В 2-х томах. – М.:Изд-во Академии наук СССР, 1952.
3. Иван Михайлович Сеченов. К 150-летию со дня рождения/Под ред. П.Г. Костюка, С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского. – М.: Наука, 1980.

4. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст. Частина II Психологічна спадщина І.М. Сеченова. – К.: Радянська школа, 1955.
5. Научное наследство. –М: Изд-во АН СССР, 1956, Т.3.
6. Професори Одеського (Новоросійського) університету. В 2-х томах. – Одеса: Астро-Принт, 2002.
7. Сеченов И.М. Автобиографические записки. М.: Изд-во АМН СССР, 1952.

Подано до редакції 14.10.05

РЕЗЮМЕ

В статтю представлена інформація о житті і творчості І.М. Сеченова в Одесі. Розглянуті основні напрями його наукової діяльності в цей період. Виділені найбільш важливі положення

наукового насліддя І.М. Сеченова относительно утверждения психологической науки, которые в свою очередь отражают его научный вклад в развитие психологии.

SUMMARY

The article presents some information about I.M. Sechenov's life and work in Odessa; describes the basic directions of his scientific activity in this period; ascertains some most essential concepts of I.M. Seche-

nov's scientific legacy concerning the consolidation of psychological science, which in their turn reflect his scientific contribution to development of psychology.

Науковий керівник: д. психол. н., акад., дійсний член АПН України Чебикін О.Я.